

OPEN ACCESS AS A NEW MODEL OF SCIENTIFIC COMMUNICATION

Miriam PEKNÍKOVÁ

Abstract: Aim of this article is to offer an overview of the Open Access strategy, to provide basic information about the Open Access concept and its historical development, define the benefits inherent in this new model.

Key words: Open Access, scientific information, electronic publishing, electronic archives, funding models.

OTVORENÝ PRÍSTUP AKO NOVÝ MODEL VEDECKEJ KOMUNIKÁCIE

Resumé: Cieľom článku je poskytnúť prehľad o stratégii „Open Access“, základné informácie o koncepte a historickom vývoji otvoreného prístupu, definovať výhody spojené s týmto novým modelom.

Kľúčová slova: Otvorený prístup, vedecké informácie, elektronické publikovanie, elektronické archívy, modely financovania.

1 Úvod

Dostupnosť a možnosti informačných a komunikačných technológií v posledných desaťročiach značne rozšírili komunikáciu vedeckých poznatkov. Vznikli nové formy publikovania a voľné archivovanie. Motiváciou bolo predovšetkým urýchlenie publikačného procesu a zlepšenie vzájomnej výmeny vedeckých výsledkov. Tento nový prístup sa označuje ako Open Access (otvorený prístup).

Charakteristika

Základom **otvoreného prístupu (Open Access – OA)** je neobmedzený online prístup k vedeckým a odborným informáciám, ktorý je zabezpečený prostredníctvom publikovania v otvorených časopisoch alebo auto-archiváciou článkov v otvorených repozitároch. Cieľom OA je rýchle zdieľanie informácií bez obmedzenia v spoločnosti, predovšetkým v akademickej. Charakteristickými znakmi OA je trvalý, bezplatný a okamžitý prístup k plným textom pre všetkých používateľov.

Definícia

„Open Access“ znamená otvorený a voľný prístup k plným textom na internete dovoľujúci ktorémukoľvek používateľovi čítať, sťahovať, kopírovať, distribuovať, tlačiť, vyhľadávať alebo vytvárať odkazy na plné texty článkov, indexovať texty, vkladať ich ako dáta do softvéru alebo ich používať na akýkoľvek zákonný účel bez finančných, právnych alebo technických bariér okrem tých, ktoré sú neoddeliteľnou súčasťou prístupu k internetu (BOAI, 2002).

Elektronický prístup k textom článkov, bez ohľadu na to, či knižnica má predplatený časopis, v ktorom bol článok publikovaný (Kollárová, 2005).

Stály, online prístup k plným textom materiálov, voľný pre všetkých používateľov (Open, 2008).

2 Kľúčové iniciatívy na podporu OA

Budapest Open Access Initiative – 2002

<http://www.soros.org/openaccess>

Budapeštianska iniciatíva vymedzila základné princípy a postupy pri presadzovaní otvoreného prístupu k vedeckým informáciám a definovala dva spôsoby realizácie OA: (1) tvorbu otvorených archívov recenzovaných článkov (tzv. self-archiving), (2) publikovanie v časopisoch s otvoreným prístupom (open access journals).

Bethesda Statement on Open Access Publishing – 2003

<http://www.earlham.edu/~peters/>

Prehlásenie z Bethesdy bolo formulované na konferencii biomedicínskej výskumnej komunity, ktorú usporiadal Howard Hughes Medical Institute. V prehlásení vyjadrili pracovné skupiny zastupujúce nadácie, organizácie, knižnice, vydavateľov, vedcov a vedecké inštitúcie súhlasné stanovisko k OA.

Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities – 2003

<http://oa.mpg.de/>

Berlínska deklarácia, ktorá je výsledkom konferencie usporiadanej spoločnosťou Max Planck, nadväzuje na horeuvedené iniciatívy.

V deklarácii je zdôraznená dôležitosť širokej a rýchlej dostupnosti vedeckých informácií nielen klasicou formou, ale predovšetkým prostredníctvom internetu.

Ďalšie iniciatívy na podporu OA

Tri vyššie uvedené dokumenty definujú princípy a základné postupy fungovania otvoreného prístupu. Na tieto iniciatívy nadväzujú ďalšie podobne orientované projekty a dokumenty:

Prehlásenie Wellcome Trust o podpore otvoreného a neobmedzeného prístupu k vedeckým informáciám – 2003

<http://www.wellcome.ac.uk/>

Hlavnou myšlienkou dokumentu je podpora výskumu s cieľom zlepšiť podmienky ľudstva a zvierat. Výsledky výskumu majú byť zverejňované v odborných a vedeckých recenzovaných časopisoch s otvoreným prístupom, čím sa zabezpečí bezplatne online prístup k najnovším vedecko-výskumným výsledkom.

OECD Principles and Guidelines for Access to Research Data from Public Funding – 2006

<http://www.oecd.org/>

V roku 2004 podpísali ministri členských krajín OECD (Organisation for Economic Co-operation and Development) deklaráciu o prístupe k výskumným údajom financovaných z verejných zdrojov a vyzvali OECD k vypracovaniu pokynov založených na spoločne dohodnutých zásadách, ktoré zefektívnia sprístupnenie digitálnych vedeckých a výskumných informácií. Výsledkom rozsiahlych konzultácií je dokument „OECD zásady a pokyny pre prístup k výsledkom výskumu financovaného z verejných zdrojov“. Dokument bol schválený Radou OECD v roku 2006.

IFLA Statement on Open Access to Scholarly Literature and Research Documentation – 2007

<http://www.ifla.org/>

IFLA (Svetová federácia knižničných asociácií a inštitúcií) vo vyhlásení o otvorenom prístupe k vedeckej literatúre a vedeckej dokumentácii sa zaväzuje zabezpečiť čo najširší možný prístup k informáciám pre všetkých ľudí v súlade s princípmi, vyjadrenými v Glasgowskej deklarácii o knižniciach, informačných službách a intelektuálnej slobode.

Recommendations from the EUA Working Group on Open Access – 2008

<http://www.eua.be/>

V januári 2007 vytvorila Asociácia európskych univerzít (European University Association - EUA) pracovnú skupinu, ktorej hlavným cieľom bolo zviditeľnenie významu otvoreného prístupu.

Skupina vypracovala „Odporúčania EUA pracovnej skupiny pre otvorený prístup“, ktoré boli schválené na univerzite v Barcelone v marci 2008. Dokument je určený univerzitám a jeho hlavným cieľom je definovanie zásad pre sprístupnenie vedeckých prác prostredníctvom otvoreného prístupu.

Open Access Pilot in FP7 – 2008

<http://ec.europa.eu/>

Európska komisia „Open Access Pilot in FP7“ požaduje, aby riešitelia vo vybraných oblastiach zabezpečili prístup k všetkým recenzovaným článkom v priebehu 6 – 12 mesiacov. Výsledky projektu budú dostupné prostredníctvom portálu OpenAIRE.

Brisbane deklarácia o otvorenom prístupe – 2008

<http://www.oaklaw.qut.edu.au/>

Brisbane deklarácia je výsledkom konferencie konanej v septembri 2008 v Brisbane. Účastníci konferencie sa zaviazali formou deklarácie navrhnúť riešenie nasledovných problémov: (1) každý občan by mal mať právo voľného otvoreného prístupu informáciám z verejne financovaného výskumu, (2) každá univerzita by mala vytvárať a sprístupňovať digitálny repozitár, do ktorého bude ukladať akademické práce. Ukladanie dokumentov by malo prebiehať postupne, v čo v najkratšej dobe od vzniku dokumentu a zo strany autorov by mal byť rešpektovaný otvorený prístup.

3 Formy publikovania v OA časopisoch

1. publikovanie v *otvorených časopisoch* (tzv. zlatá cesta – gold OA, otvorený prístup k publikovaným prácam poskytujú vydavateľa)

V zásade sú dva typy časopisov s OA: úplne otvorené časopisy a čiastočne otvorené časopisy tzv. „hybridný“ model časopisov.

Otvorené časopisy majú kompletný obsah voľne dostupný používateľom, časopis je financovaný vydavateľom (napr. PLoS (Public Library of Science) alebo autorom príp. inštitúciou, ktorá autora zastrešuje (napr. BioMed Central, Bentham Open). Poplatok môže byť formulovaný rôzne napr.: „article processing fees“, „author fees“, „open access charges“, „submission fees“. Prehľad časopisov s otvoreným prístupom ponúka adresár DOAJ – Directory of Open Access Journals (<http://www.doaj.org/>) alebo Elektronische Zeitschriftenbibliothek EZB (Electronic Journals Library) / Free Access Journals (<http://ezb.uni-regensburg.de/>).

Články v tzv. hybridných časopisoch sú dostupné na základe predplatného alebo na základe

žiadosti autora. Článok je voľne dostupný za podmienky, že autor uhradil poplatky spojené s publikovaním článku. Výška poplatku sa pohybuje od 500 do 5000 USD, závisí od prestíže časopisu a výšky nákladu. Autor môže zároveň zverejniť článok v otvorenom repozitári, na personálnej webovej stránke alebo v kolaboratívnom systéme typu wikipedia. Prehľad vydavateľov, ktorí umožňujú auto-archiváciu publikovaných článkov za poplatok ponúka zoznam Publishers with Paid Options for Open Access.

2. autoarchivácia v *otvorených repozitároch* (tzv. zelená cesta – green OA, otvorený prístup k publikovaným prácam poskytujú autori)

Niektorí vydavatelia umožňujú autorovi uloženie (auto-archiváciu) plného textu v inštitucionálnom alebo predmetovom repozitári. V repozitároch sú väčšinou dostupné plné texty dokumentov, príp. prístup k plnému textu je obmedzený na danú inštitúciu. Používatelia môžu vyhľadať tieto dokumenty prostredníctvom univerzálnych alebo špecializovaných webových vyhľadávačov (napr. Google, Google Scholar, SCIRUS, BASE).

Inštitucionálne repozitáre – spravujú univerzity alebo veľké organizácie, ktorým slúžia tiež na archiváciu „šedej“ literatúry.

Medzi známe inštitucionálne repozitáre v Európe patrí CERN Document Server, ktorý je archívom Európskeho združenia pre jadrový výskum.

Predmetové repozitáre – sú zamerané na konkrétnu vednú oblasť.

Prvý predmetový repozitár *arXiv.org* (<http://arxiv.org>) vznikol v roku 1991. Pokrýva oblasť fyziky, matematiky, počítačovej vedy a niektoré ďalšie odbory prírodných vied.

Oblasť biomedicíny pokrýva digitálny archív *PubMed Central* (<http://pubmedcentral.nih.gov/>). PubMed Central (PMC) je spravovaný Národným centrom pre biotechnologické informácie (NCBI) a je prepojený s databázou PubMed a ďalšími databázami. National Institutes of Health (NIH), americká grantová agentúra, od roku 2008 vyžaduje povinné uloženie vedeckých článkov z výskumu podporovaného NIH do archívu. PMC obsahuje články z časopisov s OA príp. s časovým obmedzením (1 – 24 mesiacov) alebo platené články.

PubMed Central ponúka štyri možnosti ako uložiť článok do archívu:

1) vydaný článok uloží do PMC vydavateľ. NIH poskytuje zoznam časopisov, ktorých vydavatelia automaticky uložia článok do PMC.

2) autor musí požiadať vydavateľa, aby uložil článok do PMC. Tento variant podporujú niektorí vydavatelia. Uloženie článku je podmienené zaplatením poplatku.

3) autor uloží článok po recenznom konaní (postprint) prostredníctvom NIH Manuscript Submission System. Autor určí dobu, po ktorej je článok voľne dostupný a potvrdí, že uloženie článku do PMC je v súlade s autorským právom a skonvertovaný súbor je v poriadku.

4) vydavateľ uloží článok po recenznom konaní do PMC a autor následne dokončí proces uloženia prostredníctvom NIH Manuscript Submission System.

Informáciu o podmienkach auto-archivácie ponúka projekt **SHERPA**, ktorý zahájil činnosť v roku 2002. Projekt sa zaoberá otázkami výskumu podpory univerzít pri zavádzaní otvoreného prístupu prostredníctvom inštitucionálnych repozitárov.

SHERPA poskytuje nasledujúce služby:

SHERPA RoMEO ponúka prehľad podmienok vydavateľov súvisiacich s auto-archiváciou. Stupne prístupu vydavateľov sú farebne rozlíšené. Jednotlivé farby indikujú podmienky vydavateľa, či auto-archiváciu povoľuje alebo archiváciu povoľuje len s obmedzením alebo archiváciu nepovoľuje.

SHERPA Juliet obsahuje zoznam poskytovateľov finančných prostriedkov na výskum. Podmienkou k poskytnutiu grantu je zverejnenie výsledku výskumu v repozitári alebo časopise s OA.

SHERPA search umožňuje vyhľadávanie v plných textoch repozitároch, ktoré sú indexované v zozname OpenDOAR.

OpenDOAR – Directory of Open Access Repositories (<http://www.opendoar.org>) ponúka prehľad dostupných OA repozitárov.

4 Záver

OA predstavuje nový trend vo vedeckej komunikácii. Výsledkom je voľný a neobmedzený prístup používateľov k publikovaným prácam predovšetkým vo vedeckých časopisoch. Základom OA je myšlienka, že náklady na vedeckú prácu a jej zverejnenie pochádzajú väčšinou z verejných prostriedkov, a preto majú byť výsledky verejne dostupné. Myšlienku OA podporilo doteraz 297 univerzít a nastavili pravidlá k jej zabezpečeniu.

Výhody OA pre nižšie uvedené skupiny:

Autori – OA poskytuje možnosť rýchlejšieho publikovania a tiež možnosť zvýšenia citovanosti prác.

Čitatelia – OA poskytuje neobmedzený prístup a väčšiu dostupnosť k informáciám. Používateľ má k dispozícii voľný softvér napr. pre vyhľadávanie v plných textoch, indexovanie, tvorbu odkazov a pod.

Učítelia a študenti – OA eliminuje platby a povolenia na reprodukciu a distribúciu dokumentov.

Knižnice – OA nezaťažuje rozpočet a rieši cenovú krízu vedeckých časopisov a problém licencií. Výhodou OA je tiež väčšia možnosť uspokojovania potrieb používateľov.

Univerzity – OA zviditeľňuje vedecké výsledky a celkovú prestíž univerzity.

Vydavatelia a časopisy – OA zviditeľňuje produkciu vydavateľov a zároveň zvyšuje záujem o publikovanie.

Grantové agentúry – OA publikovaním vedeckých výsledkov v časopisoch s OA zvyšuje návratnosť investícií do výskumu, ktoré poskytujú grantové agentúry a zvyšuje vplyv a kvalitu publikácií financovaných z grantových prostriedkov.

Vláda – OA napĺňa zákonné požiadavky. Za verejné financie sú poskytované verejne dostupné výsledky.

Občania – OA umožňuje občanom prístup k výsledkom vedy, ktorú platia zo svojich daní.

5 Literatúra

[1] KOLLÁROVÁ, Mária. Začiatok nového milénia v znamení otvárania informačného priestoru. In *ITlib. Informačné technológie a knižnice*. ISSN 1335-793X, 2005, roč. 9, č. 2, s. 4-8.

[2] *Open Access Pilot in FP7* [online]. Brusel, 2008 [cit. 2011-03-29]. Dostupné na internete: <http://ec.europa.eu/research/science-society/document_library/pdf_06/open-access-pilot_en.pdf>.

[3] PLANKOVÁ, Jindra. Fenomén "Open Access" - iniciatívy, význam, prínosy. In: *INFORUM 2009.*: 15. ročník konferencie o profesionálnych informačných zdrojích, Praha [online]. ISSN 1801-2213. [cit. 2011-03-29]. Dostupné na internete: <<http://www.inforum.cz/pdf/2009/plankova-jindra-cze.PDF>>.

[4] *PubMed Central Homepage* [online]. Bethesda : National Institutes of Health. Last updated: December 29, 2010 [cit. 2011-03-29].

Dostupné na internete: <<http://pubmedcentral.nih.gov/>>.

[5] SUBER, Peter. *Open Access Overview : focusing on open access to peer-reviewed*

research articles and their preprints [online]. First put online June 21, 2004. Last revised November 6, 2010 [cit. 2011-03-29].

Dostupné na internete:

<<http://www.earlham.edu/~peters/fos/overview.htm>>.

PhDr. Miriam Pekníková, PhD.

Akademická knižnica

Lekárska fakulta UK

Odborárske nám. 14

813 72, Bratislava, SR

Tel: +421 59357 433

E-mail: miriam.peknikova@fmed.uniba.sk